

УДК 331.55:352.1

Ж.В. Дерій, канд. екон. наук

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

РЕГІОНАЛЬНА ПАРАДИГМА ЯКОСТІ ЖИТТЯ ТА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Ж.В. Дерей, канд. экон. наук

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

РЕГИОНАЛЬНАЯ ПАРАДИГМА КАЧЕСТВА ЖИЗНИ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Zhanna Derii, PhD in Economics

Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine

REGIONAL PARADIGM OF QUALITY OF LIFE AND HUMAN DEVELOPMENT

Вивчення питань просторового розвитку на основі впровадження основних положень державної регіональної політики людського розвитку повинно забезпечити оптимізацію територіальної організації регіональних господарських систем, підвищити ефективність суспільного виробництва, якість життя населення територіальних громад, прискорити процеси входження країни до світового економічного співтовариства. В цьому аспекті гостро відчувається потреба вивчення особливостей людського розвитку у регіональному вимірі та дослідження якості життя населення.

Ключові слова: парадигма, людський розвиток, якість життя, регіональні особливості.

Изучение вопросов развития пространства на основе положений государственной региональной политики человеческого развития должно обеспечить оптимизацию территориальной организации региональных хозяйственных систем, повысить эффективность общественного производства, качество жизни населения территориальных общин, ускорить процессы вхождения страны в мировое экономическое сообщество. В данном аспекте остро ощущается потребность изучения особенностей человеческого развития в региональном разрезе и исследование качества жизни населения.

Ключевые слова: парадигма, человеческое развитие, качество жизни, региональные особенности.

Exploring space development issues based on the provisions of regional policy of human development should ensure the optimization of the territorial organization of regional economic systems, improve the efficiency of social production, the quality of life of local communities, and accelerate entry into the world economic community. In this aspect, the acute need for studying the features of human development in the regional context and study quality of life.

Key words: paradigm, human development, quality of life, regional features.

Постановка проблеми. Складність та масштабність трансформаційних процесів в економіці України, суперечливий зміст регіоналізації національного простору, поширення глобалізації, які значно посилили диференціацію соціально-економічного розвитку її регіонів, потребують розроблення нових підходів до вироблення стратегії просторового розвитку як бази економічного зростання. Формування та розроблення стратегії соціально-економічного розвитку країни та її регіональних систем тісно пов'язана з територіальною організацією, реформуванням та реструктуризацією економічної діяльності в регіонах, з обґрунтуванням конкретних заходів регулювання та управління їх розвитком задля створення сприятливого життєдіяльного середовища.

Модернізація української економіки та сталий розвиток більшою мірою залежить від людини, задоволення потреб якої є кінцевою метою суспільного виробництва, від людського потенціалу та його трансформації у людський капітал, який є важливою компонентою національного багатства будь-якої країни, якості життя що є критерієм та необхідною умовою людського розвитку. Тому сьогодні одним із стратегічних ресурсів у розвинених країнах світу визнається людський потенціал та його носій – людина.

Людський регіональний розвиток – це парадигма сучасного розвитку, що означає не тільки зростання або падіння доходів населення та зростання економічного добробуту. Тому виникає необхідність створити таке середовище, в якому люди можуть повністю реалізувати свій потенціал і вести продуктивне, творче життя відповідно до своїх потреб та інтересів у межах свого перебування – регіону. Люди є реальним багатством націй. Розширюючи вибір, люди зможуть вести життя, яке вони цінують. Тобто розвиток є набагато більше, ніж економічне зростання, яке є всього лише засобом – проте дуже важливим – це розширення вибору для людей.

На жаль, цим питанням приділяється недостатньо уваги, донині не сформований і не вироблений механізм регулювання соціально-економічних процесів у регіонах, не обґрунтовані важелі здійснення механізму реструктуризації економіки регіонів як основи прискорення їх розвитку та забезпечення економічного підйому. Виникає необхідність розроблення методології і практики реструктуризації економіки регіонів у нових умовах господарювання, опрацювання конкретних заходів організаційно-економічного механізму здійснення цього процесу з врахуванням регіоналізації та глобалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передумови дослідження питань людського розвитку та людського капіталу були закладені в працях класиків політичної економії А. Сміта, В. Петті, Д. Рікардо, які здійснювали аналіз людських здібностей, навичок, досвіду та визначали їх вплив на економічне зростання. Сьогодні багато робіт в Україні та за кордоном присвячена проблемам сталого розвитку і його складовій – людському розвитку. Переосмислення проблеми формування конкурентоспроможності регіонів на засадах людського розвитку, здійснюється в умовах складних трансформаційних процесів та модернізації економіки України, які відбуваються за наявних асиметрій у регіональному розвитку. Науковими працями, що ввійшли в основу дослідження регіональних процесів, є роботи О. Алімова, М. Бутка, С. Дорогунцова, В. Захарченка, Н. Кухарської, Е. Лібанової, Т. Пепи, В. Пили, М. Фащевського, Л. Чернюк та інших учених-економістів. Питанням асиметрії регіонального становлення присвячено праці І. Вахович, Н. Божидарнік, В. Клочкова, О. Табалової, В. Чужикова та ін. Методологічні питання людського розвитку, відтворення та використання людських ресурсів, позиціонування людини як головного чинника сучасного розвитку досліджують такі провідні вчені, як В. Антонюк, С. Бандур, Д. Богиня, В. Брич, В. Геєць, О. Грішнова, Т. Заяць, А. Колот, Е. Лібанова, Н. Ушенко.

Мета статті. Водночас, в умовах складних системних перетворень в Україні, загострення соціальних суперечностей пріоритетним є теоретичні дослідження щодо узагальнення практики функціонування найбільш зрілих систем людського розвитку з орієнтацією на якість життя населення та обґрунтування їх застосування у практиці вітчизняного економічного реформування.

Викладення основного матеріалу. Сьогодні сформувалась регіонально-просторова парадигма людського розвитку на засадах якості життя, яка наголошує на пріоритетності ролі людини, визначаючи, що людина – мета економічного зростання, а не його ресурс. Метою людського розвитку є створення середовища, яке надає людині можливість прожити довге, здорове і творче життя.

Сформувався глибокий зв'язок між людським розвитком і якістю життя, так людський розвиток спрямовано зокрема і на підвищення якості життя людини. Якість життя відображає базові передумови та ступінь реалізації вимог людського розвитку, ступінь його пріоритетності. Досягнення високого рівня людського розвитку неможливе без утвердження високої якості життя. Існування обмежень у будь-якій сфері людського буття звужує свободу вибору, що становить основу людського розвитку [4, с. 5].

Дослідження територіальної диференціації людського розвитку та якості життя населення є важливою складовою комплексної методики інтегральної оцінки соціально-економічного стану регіонів України. Підвищення якості життя є одночасно і критерієм, і необхідною умовою людського розвитку, який розглядається як основна мета суспільного прогресу, а економічне зростання при цьому – як потенційно важливий його інструмент. Водночас досягнення в людському розвитку роблять критичний внесок в економічне зростання. Економічне зростання відкриває широкі можливості для розвитку людського потенціалу і розширення для людини спектра вибору.

Концепція людського розвитку як особлива теоретична система й орієнтована на практику державного управління методологія виходить з визнання неможливості звести су-

пільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства. В її основі лежить принцип, згідно з яким економіка існує для розвитку людей, а не люди – для розвитку економіки. Центральним елементом концепції людського розвитку є людський потенціал, який за своїм змістом є значно ширшим поняттям, ніж людський капітал.

Людський розвиток в Україні сьогодні значно різниться за окремими регіонами, територіями. Оцінити рівень розвитку будь-якого регіону можна за допомогою системи показників та критеріїв, які є підґрунтям для обґрунтування напрямів та цілей політики сталого розвитку, регулювання соціально-економічних та екологічних процесів макросистеми. Головним завданням у напрямі сталого розвитку суспільства є вирівнювання та пом'якшення просторових диспропорцій в якості, рівні та умов життя населення по всій території країни.

Передумови для забезпечення людського розвитку пов'язані переважно із соціально-економічним станом місцевості. Людське життя проходить у конкретному населеному пункті, і стан життєзабезпечення, культури, демократичність і дієвість місцевої влади, природно-рекреаційні й економічні можливості у певному населеному пункті визначальною мірою впливають на збереження та розвиток людського потенціалу. Саме на цьому рівні соціально-економічна політика найшвидше і найдієвіше впливає на реальне життя населення, тут відбувається її практична реалізація.

Будь-який регіон має притаманні йому особливості розташування, наявність та використання природних ресурсів, специфіку соціально-економічного розвитку, проблеми та цілі екологічної політики. Стратегія людського розвитку України на засадах сталості повинна розроблятися з урахуванням всіх цих відмінностей, специфіки та регіональних особливостей.

Розроблені сучасні методики оцінювання розвитку регіональних соціально-економічних систем переважно акцентують увагу на дослідженні економічного розвитку, меншою мірою – якості життя населення, тому матриця зв'язків елементів сталого розвитку регіону враховує всі його складові (табл. 1).

Таблиця 1

Матриця взаємозв'язків елементів сталого розвитку регіональної економічної системи

	ЕКОНОМІКА	СОЦІУМ	ЕКОЛОГІЯ
ЕКОНОМІКА		<i>економіко-соціальні</i> – вплив соціального комплексу на розвиток економічної системи регіону	<i>економіко-екологічні</i> – вплив екологічного навантаження на соціально-економічний розвиток економіки
СОЦІУМ	<i>соціально-економічні</i> – вплив розвитку економічної системи на якість життя та людський розвиток		<i>соціально-екологічні</i> – вплив екологічного навантаження економічної системи на якість життя та умови проживання
ЕКОЛОГІЯ	<i>еколого-економічні</i> – вплив рівня ресурсозбереження та розвитку економічної системи на рівень екологічного навантаження в регіоні	<i>еколого-соціальні</i> – вплив антропогенного навантаження та рівня знань, умінь й культури на середовище проживання людини	

Джерело: складено автором.

Для вивчення окремих сторін життя людини та суспільства сьогодні використовуються певні індекси.

Індекс людського розвитку – запропоновано ПРООН, розраховується як середньгеометричне трьох індексів, індикаторами є очікувана тривалість життя людини, освіта, валовий національний дохід. Цим показником охоплено 187 країн.

Індекс добробуту (Prosperity Index) – оцінювання людського розвитку за цим індексом здійснює дослідницька організація Legatum Institute, розрахунок проводиться на основі інтегральної оцінки параметрів, індикаторами оцінювання є економіка, рівень розвитку підприємництва та можливостей у бізнесі, державне управління, освіта, охорона здоров'я, рівень безпеки, особиста свобода, соціальний капітал. 110 країн охоплено вивченням людського розвитку за цим індексом.

Рейтинг міст з найвищою якістю життя – розрахунок за цим показником проводить консалтингова компанія Mercer Human Resource Consulting, принцип розрахунку індексу – використання рейтингових оцінок. Обирається 39 критеріїв для оцінювання: політико-соціальне середовище, економічні показники, наявність певних обмежень, якість системи охорони здоров'я, якість системи освіти, доступність і вартість житла, культурне життя, клімат і ймовірність природних катаклізмів. Розрахунком охоплено 215 міст світу.

Індекс якості життя Gallup – цей індекс запропоновано та використовується Інститутом Gallup, методика розрахунку передбачає соціологічне обстеження якості життя населення. При обстеженні враховуються показники здоров'я, освіти, матеріального достатку, громадської активності, політичної свободи, соціальні зв'язки, стан довкілля, економічна та фізична безпека. Щорічно різні країни оцінюються за цим індексом.

Індекс людського розвитку за методикою Моніторингу регіонального людського розвитку. Охарактеризувати конкретний регіон з погляду людського розвитку можна за допомогою таких показників, як: чисельність населення у регіоні, статеві віковий склад, середній вік населення, стаж працюючих, кон'юнктура ринку праці тощо. З метою оцінювання стану людського розвитку та розрахунку відповідного індексу фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи Національної академії наук за участю фахівців Державної служби статистики України розроблено методику, яка передбачає розрахунок інтегрального індексу людського розвитку [7]. Результати розрахунку наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Класифікація регіонів за індексом людського розвитку

Індекс людського розвитку 2012 рік		
Регіони-лідери (1-5 місця)	Регіони основної групи (6-20 місця)	Регіони-аутсайтери (21-25 місця)
Чернівецька область	АР Крим	Чернігівська область
Харківська	Львівська область	Донецька
Закарпатська	Одеська	Херсонська
Київська	Полтавська	Кіровоградська
Черкаська	Тернопільська	Житомирська
	Запорізька	
	Івано-Франківська	
	Рівненська	
	Дніпропетровська	
	Миколаївська	
	Сумська	
	Хмельницька	
	Вінницька	
	Волинська	
	Луганська	

Джерело: [7; 9].

Індекс регіонального людського розвитку – інтегрований показник, який відображає якість життя людини в конкретному регіоні у порівнянні з іншими регіонами України за оцінками їх демографічного стану, розвитку ринку праці, матеріального добробуту населення, умов його проживання, рівня освіти, стану та охорони здоров'я, со-

ціального середовища, екологічної ситуації, фінансування людського розвитку. Таким чином, це – ключовий показник ефективності людського розвитку та діяльності органів державного управління на регіональному рівні. При розрахунку регіонального індексу людського розвитку включено 33 показника, об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку.

Водночас накопичення і розвиток місцевого людського капіталу (за рахунок людського розвитку) та зростання віддачі від нього визначає розвиток самої території, можливості її економічного зростання і досягнення добробуту населення. Тому наукове обґрунтування пріоритетів людського розвитку на рівні окремих територій має дуже важливе практичне значення.

Стислий огляд стану окремих компонентів регіонального людського розвитку України свідчить не тільки про існування значних можливостей його використання, але й про неефективність регіональної політики щодо реалізації та використання цих можливостей. Регіональний індекс людського розвитку (ІЛР) може служити основою для визначення ключових проблем та пріоритетних напрямів розвитку для кожного регіону.

З табл. 2 можна побачити позицію регіону в рейтингу людського розвитку. Проте, враховуючи елементи методики, не завжди відображається реальна ситуація щодо людського становлення та розвитку в Україні. На людський розвиток, безперечно, впливає економічний стан у регіоні взагалі, тому постає питання щодо удосконалення методики оцінювання людського розвитку у регіональному вимірі.

Наведені дані свідчать про те, що Україна є державою з яскраво вираженими регіональними асиметріями за економічним потенціалом територій, загрозливою є диференціація населення на рівнем доступності матеріальних та духовних благ, неоднорідною є екологічна ситуація за регіонами держави.

Така асиметричність розвитку породжує тенденції, що є потенційним джерелом економічної, соціальної та політичної нестабільності у країні, стимулює соціальне розшарування та маргіналізацію суспільства. Тому нерівномірність розвитку регіонів, у тому числі людського розвитку, поляризація, асиметрія та територіальна диференціація, потребують розроблення заходів щодо усунення розбіжностей через створення тожданих рівнів якості життя населення.

Політика подолання соціальної нерівності повинна вибудовуватись на принципах територіальної справедливості, гармонізації соціуму і природного середовища, економічного зростання, сталого розвитку, удосконалення системи управління територіями, розвитку інфраструктурного забезпечення та ін. заходами соціального вирівнювання регіонального ландшафту.

Людський розвиток відбувається під впливом множини чинників. Для ефективного управління цим процесом велике значення має класифікація факторів, що визначають територіальну диференціацію рівня та динаміки людського розвитку в межах країни (рис.).

Регіональні особливості людського розвитку пов'язані з дією названих факторів лежать в основі формування якості життя на рівні територій. Якість життя можна визначити як головну мету соціально-економічного розвитку та найважливіший критерій ефективності управління економічними процесами та соціальною сферою. Висока якість життя окремої особи на певній території визначається:

- наявністю високого життєвого потенціалу (здоров'я, відчуття самоефективності, бажання активної свідомої діяльності, високий рівень освіти);
- наявним матеріальним благополуччям, що виражається у ВВП на особу, індексі споживчих цін, споживчому кошику, видатками домогосподарств, рівнем бідності;
- сформованою системою особистісно-значущих орієнтацій, цінностей, інтересів, цілей та поведінки, задоволеністю життям;

- задоволеністю базових фізіологічних та психологічних потреб;
- наявним балансом між людиною та екосистемою;
- пріоритетністю другорядних потреб – особистісного росту, творчої діяльності та наявністю умов для їх реалізації;
- свідомою життєдіяльністю з певними досягненнями та переважанням позитивних емоцій та відчуттів.

Рис. Фактори людського регіонального розвитку

Джерело: складено автором за даними [5].

У той же час, якість життя суспільства взагалі можна констатувати тоді, коли виконуються умови:

- наявний високий життєвий потенціал на території проживання, абсолютна більшість громадян асоціює себе з суспільством, відчуває себе у безпеці (економічній, екологічній, продовольчій, соціальній і т. ін.), життєдіяльність відповідає критеріям високої якості життя окремої людини;

- задоволено базові потреби всіх членів територіальної громади на рівні не нижче мінімальних соціальних стандартів;

- здійснюється політична, суспільна, підприємницька, наукова, культурна діяльність за високого рівня розвитку інституцій суспільства.

При цьому для вияву регіональних особливостей людського розвитку в Україні важливе значення мають такі види порівнянь показників людського регіонального розвитку, як порівняння з соціальними граничними межами, мінімальними соціальними стандартами, гарантіями, порівняння з аналогічними показниками найбільш благополучних регіонів, порівняння у динаміці з аналогічними показниками минулих періодів, порівняння з прогнозними даними, стратегічними плановими завданнями та аналіз імовірності їх досягнення.

Сучасну територіально-просторову парадигму людського розвитку можна визначити як сукупність фундаментальних знань, цінностей та переконань, що виступають як концептуальна ідея процесу людського розвитку з урахуванням регіональних особливостей та на умовах якості життя (табл. 3).

Таблиця 3

Регіонально-просторова парадигма людського розвитку та якості життя

Регіональна парадигма людського розвитку та якості життя					
Передумови і фактори	Функції	Регіональні особливості	Складові	Основні положення	Індикатори розвитку
Людський розвиток – це процес зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору. Розвиток людського потенціалу при цьому це мета та критерій суспільного прогресу й економічного зростання, а основоположними можливостями людського розвитку визначено довге і здорове життя, здобуття знань та гідний рівень життя					
Показники людського розвитку: відтворення населення, комфортне життя, добробут, гідна праця, освіта					
Інтегральний індекс регіонального людського розвитку розраховується як сума індексів по всіх шести блоках показників: $I_r = \sum_{i=1}^6 I_{ir}$					
Якість життя населення – це ступінь відповідності основних параметрів і умов життєдіяльності людини її життєвим потребам та особистим уявленням про гідне життя					
Середовище	Блоки			Суб'єктивна оцінка	
	Об'єктивна оцінка				
	Стан	Поточна ситуація			
Екологія	Природне середовище	Екологічна ситуація	Оцінка екологічної ситуації		
Здоров'я	Система охорони здоров'я	Здоров'я населення	Оцінка системи здоров'я		
Освіта	Система освіти	Освіта населення	Оцінка системи освіти та власної освіти		
Безпека	Криміногенне середовище	Криміногенна ситуація	Оцінка особистої безпеки		
Культура, відпочинок	Сфера культури, мистецтва, рекреації	Активність населення у цій сфері	Ставлення до культури, мистецтва, відпочинку, туризму		
Житло	Ринок житла	Житлові умови	Оцінка благоустрою та умов проживання		
Транспорт	Транспортна інфраструктура	Безпека на транспорті	Оцінка роботи транспорту		
Економіка	Стан економіки	Добробут	Оцінка матеріального становища		
Зайнятість	Ринок праці	Зайнятість та умови праці	Оцінка ситуації щодо зайнятості		
Громадянська активність	Розвиток громадянського суспільства	Суспільно-політична ситуація	Оцінка суспільно-політичної ситуації		
Суспільне середовище	Стан суспільного середовища	Соціальне уособлення	Соціальне самопочуття		
Загальна оцінка якості життя визначається індексом структурного елемента $I = \sum_{i=1}^k w_i z_i$					

Джерело: складено за даними [4].

Чинниками формування людського потенціалу та людського розвитку є умови, що створюються у суспільстві для його розвитку і збереження. Також обов'язковим є проведення соціологічного моніторингу процесів людського розвитку на різних рівнях, зокрема на регіональному рівні. Регуляторами збереження розвитку людського потенціалу є готовність до дій, самовираження людини, людська активність, культура, рівень знань, умінь та здібностей особистості, ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку.

Регіони України значно різняться за рівнем економічного та людського розвитку. Диференціація значно посилилась останнім часом з багатьох причин: регіони з різною структурою економіки по-різному адаптуються до нових умов господарювання. І як наслідок, міжрегіональні відмінності є відображенням диференційованості між економічною та соціальною складовими. Так, наприклад, валовий регіональний продукт в 2010 році в м. Києві становив 196639 млн грн, а в Чернігівській області – 9892 млн грн. Розрив у доходах на душу населення між окремими регіонами України становить більше 73 %.

Виходячи з вищевказаного, основні завдання держави та суспільства лежать у площині комплексного зниження та подолання спектра соціально зумовлених форм нерівності в розвитку регіонів. Вони залежать від конфігурації та змісту їх факторів-генераторів, базуючись на врахуванні основоположних принципів сталого розвитку, згідно з якими сталість забезпечується поєднанням справедливої взаємодії соціуму та економіки, життєздатної взаємодії економіки та довкілля, обопільно прийнятної взаємодії соціуму та довкілля [8]. Нова європейська стратегія розвитку на наступні 10 років – “Європа 2020: Стратегія розумного і інклюзивного зростання” ґрунтується на аналізі якості життя населення ЄС. Згідно зі Стратегією визначено три напрями зростання:

- розумне зростання (розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях);
- стійке зростання (функціонування економіки, що передбачає раціональне використання ресурсів зеленої економіки);
- інклюзивне зростання (соціальна інклюзія, підвищення рівня зайнятості населення, досягнення соціального та територіального узгодження).

Названі напрями зростання повинні бути покладені за основу під час розроблення регіональної політики соціально-економічного розвитку з орієнтацією на людський розвиток. Для оптимізації зв'язків між економічним зростанням у конкретному регіоні та людським розвитком варто акцентувати увагу на таких напрямках:

- нарощування інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, що сприяє реалізовувати здібності та потенційні можливості людини;
- справедливий розподіл доходів і багатства, який дозволяє здійснити перерозподіл доходів на користь більш вразливих верств населення регіону;
- збалансування соціальних витрат з метою зміцнення економічної бази соціальної сфери;
- рівне розширення можливостей для людей різних груп здійснити свій політичний, економічний та соціальний вибір.

Висновки та пропозиції. Таким чином, регіональна парадигма людського розвитку в Україні все більш стає стратегічним напрямком наукових досліджень. Маючи певні здобутки у цій сфері, стан людського розвитку в Україні вкрай незадовільний. У подальшому розвитку регіональних господарських систем, пом'якшенні і згладжуванні їх територіальних відмінностей важлива роль належить людському розвитку. Вдосконалення просторового розвитку на основі впровадження основних положень державної регіональної політики людського розвитку забезпечить оптимізацію територіальної організації регіональних господарських систем, підвищення ефективності суспільного виробництва, підвищення якості життя населення територіальних громад, прискорить процеси входження країни до світового співтовариства.

Список використаних джерел

1. *Гришнова О. А.* Людський розвиток / О. А. Гришнова. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.
2. *Дерій Ж. В.* Регіональні особливості людського розвитку в Україні / Ж. В. Дерій // Вісник Хмельницького національного університету : наук. журнал. – Хмельницький, 2013. – № 3, Т. 3. – С. 154-159.
3. *Курій Л. О.* Значимість показників людського потенціалу у формуванні конкурентоспроможності країни / Л. О. Курій // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2011. – Вип. III (43). Економічні науки. – С. 40-44.
4. *Лібанова Е. М.* Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор. – К., 2013. – 48 с.
5. *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків* : колективна науково-аналітична монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2010. – 496 с.
6. *Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз* : колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 367 с.
7. *Методика вимірювання регіонального людського розвитку* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua>.
8. *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу* / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2012. – 404 с.
9. *Регіональний людський розвиток* : статистичний збірник / Держкомстат України. – К. : 2011. – 39 с.